

XIX A. PABAIGOS IR XX A. PRADŽIOS LIETUVOS ATEISTAI APIE SOCIALINES RELIGINIŲ VAIZDINIŲ FORMAVIMOSI PRIELAIDAS

J. BARZDAITIS

Gnoseologinė pirmųjų žmonių pasaulėžiūros analizė¹ padeda suprasti fantastinio tikrovės iškraipymo pagrindus, tačiau ji nepakankama religijos, kaip socialinio reiškinių, kilmei išaiškinti. Šiam reikalui būtina išanalizuoti pirmųjų žmonių visuomeninės būties sąlygas. XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistai, iš esmės istoriją vertindami idealistiškai, neįstengė atskleisti socialinių religijos šaknų. Tačiau jie, ypač S. Matulaitis ir J. Biliūnas, artėjo prie materialistinės pažiūros, siedami religijos kilmę su materialinėmis pirmųjų žmonių gyvenimo sąlygomis.

Visų pirma jie atkreipė dėmesį į tai, kad dėl menko gamybinių jėgų išsivystymo lygio pirmieji žmonės buvo bejėgiai prieš gamtos jėgas. Remdamiesi pirmųjų visuomenės santykio su gamta analize, jie kritikavo religinę pažiūrą apie idilišką pirmųjų žmonių gyvenimą rojuje². J. Biliūnas, S. Matulaitis, J. Adomaitis-Sernas, J. Šliūpas ir kiti aiškino, kad jokio „aukso amžiaus“ seniau nėra buvę, kad pirmųjų visuomenės žmogaus įrankių pobūdis darė jį silpną ir bejėgį kovoje su gamta; jis buvo prislėgtas gyvenimo sunkumo. J. Biliūnas veikale „Apsireiškimai iš žemės gyvenimo“ rašė: „Pirmutinis žmogus, neturėdamas nieko, išskiriant lazdos ir akmens... amžinai buvo pavojuje: iš vienos pusės, gamta su savo griausmais, žaibais, žemės drebėjimais ir kitais prajovais kiekviename žingsnyje gąsdino silpną pirmutinio žmogaus dvasią; iš kitos pusės, lauki-

---

¹ Šis straipsnis yra dalis didesnio darbo, skirto Lietuvos ateistinės minties istorijai. Straipsnis „XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistai apie gnoseologines religijos ištakas“ yra paskelbtas Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto mokslo darbuose, XXXV, filosofija, I, 1960.

² XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos kunigija, jos spauda, katekizmai ir kitos religinės knygos siekė išlaikyti žmonių sąmonėje pasakėlę, kad pirmieji žmogus to, ko padarė pirmąją nuodėmę, gyvenęs be vargų, rūpesčių, ašarų ir skausmų, kad jis — „visuogražiausias Viešpaties Dievo sutvėrimas, apdovanotas nemirtina dūšia, papuoštas liuosa valia, pasodintas puikiausiame rojus darže, buvo iškeltas karaliumi ant viso regimo sutvėrimo“ (*Kun. Ant. Bartkevičius. Pamokslas apie šv. sakramentus, „Dirva“, 1901, Nr. 2, p. 14*). Pasak bažnytininkų, ten viskas tarnavę žmogui, tai buvęs tikras žmonijos „aukso amžius“.

niai žvėrys, daug už jį stipresni, slankiojo po girias ir tyrus, nuo kurių jis, išskiriant lazdos, akmenų ir savo dantų, neturėjo kuo gintis. Ir, apsiaustas iš visų pusių tokiu pavojum, jis diena iš dienos turėjo vargti, kad užtekčiai susirinktų maistui laukinių uogų ir žolelių, nes, neturėdamas dar atsakančių tam tikslui įrankių, jis ir svajoti negalėjo apie medžioklę arba žemdirbystę,— tiktai per didį vargą, tarpe aršiausiųjų savo priešų, jis susirinkdavo sau maisto tiek tiktai, kad nenumirtų iš bado³.

Panašiai pirmykščio žmogaus gyvenimą vaizdavo ir S. Matulaitis. Jis aiškino, kad žmogus, išsiskirdamas iš gyvūnų pasaulio, buvo dar pusiau gyvulys, laukinis, bejėgis prieš gamtos jėgas, nedaug kuo produktyvesnis už gyvulį. Todėl „prastas ir vargingas buvo žmogaus gyvenimas iš pat pradžių jo atsiradimo ant žemės. Žinome jau, kad tuomet žmogus mažai kuomi skyrėsi nuo laukinių žvėrių, jisai gyveno kaip žvėris lindynėse iš šakų ir lapų arba kalnų urvuose; jis mito kaip žvėris arba šaknimis ir vaisiais ar mėsa sumedžiotų gyvulių, arba ir žmogiena. Žinodami šitai, lengvai suprasime visą klaidingumą padavimų apie tai, buk žmogus iš pat pradžių laimingai gyveno išteklių ir gerovės rojuje ir tik vėliau jisai tapo blogesnis, o jo gyvenimas vargingesnis. Kas gali pavadinti rojum tokį gyvenimą, kada žmogui su dantimis, nagais, lazda ar su prastu akmeniniu kirvuku kas valandą parsiejo kovoti su dideliais žvėrimis; kada patsai žmogus savo protu ir papročiais mažai kuo skyrėsi nuo tų laukinių žvėrių. Ne, ne rojum, bet, teisingiaus sakant, pragaru buvo tuomet žemė dėl žmogaus“⁴.

J. Adomaitis-Šernas teigė, kad biblijos pasakojimas apie išvytų iš rojus pirmųjų žmonių gyvenimą yra absurdiškas. „Sventraštis,— rašė J. Adomaitis-Šernas,— net perstato Adomą ir jo vaikus, taigi pirmutinius žmones, kaipo žemdirbius, iš darbo prakaito valgančius duoną“⁵. Iš tikrųjų toks aiškinimas prieštarauja faktams ir logikai. Besiformuodamas pirmykštis žmogus negalėjo iš karto verstis žemdirbyste, nes neturėjo reikalingų įrankių ir gamybinio patyrimo. „Visi gali suprasti,— tęsė toliau J. Adomaitis-Šernas,— kad, atsiradus ant žemės pirmutiniam žmogui, jam negalėjo užtekti ant mislies auginti naminius žvėris, arti žemę ir auginti augmenis“⁶. Šią išvadą jis sustiprino pavyzdžiu iš mūsų laikų atsilikusių tautų žmonių gyvenimo: „Juk ir šiandien dar tarp tūlių nuožmių Adomo ir Ievos vaikų patinkame nesuprantančius reikalo auginti žvėris arba augmenis. Tokiais yra antai australiečiai“⁷.

Nagrinėdamas pirmykštės visuomenės santykio su gamta pobūdį, J. Adomaitis-Šernas vystė mintį, kad visos tautos turi panašių ūkinio gyvenimo vystymosi bruožų. „Tuos visus laipsnius,— rašė jis,— kokius patinkame tautų gyvenime, nuo nuožmių australiečių iki stovinčių ant aukščiausio

³ J. Biliūnas. Raštai, t. 2, 1955, p. 200.

⁴ S. M. (S. Matulaitis). Kaip žmogus gyveno ant žemės? Čikaga, 1903, p. 43—44.

⁵ Iš kur atsirado mūsų naminiai gyvuliai ir auginami augmenys? Pagal Lunkevičių sutaisė Šernas (J. Adomaitis), Čikaga, 1901, p. 40.

⁶ Ten pat.

⁷ Ten pat, p. 40—41.

laipsnio civilizacijos, visi turėjo pereiti. Taigi buvo laikai, kada ir mūsų prabočiai stovėjo ant tokio žemo laipsnio, ant kokio stovi šiandien australiečiai, kurių vienaitinė savastis yra iš medžio nudrožtas su titnaginiu peiliu užsmailintas durtuvas⁸. Vadinasi, pirmykščiai žmonės nebuvo ir negalėjo būti žemdirbiai ir gyvulių augintojai, nepraėję ankstesnių gamybinių jėgų vystymosi etapų. Biblijos pasakojimas apie nerūpestingą pirmųjų žmonių gyvenimą rojuje ir apie vertimąsi žemės darbu bei gyvulininkyste, juos išvijus iš rojaus, tėra tik mitologinė fantazija, neverta elementarios mokslinės kritikos.

Kritikuodama kitus religininkų teiginius apie rojaus gyvenimo idiliją ir gindama pažiūrą, kad pirmykščiai žmonės sunkiai kovojo su gamta, ateistinė lietuvių literatūra ypač rėmėsi tuo, jog pasaulio reiškiniai yra dėsningi ir jog žmogus yra to besivystančio pasaulio produktas. Visi biblijos mitai apie rojų prieštarauja dėsningam pasaulio vystymosi procesui. Ši mintis buvo pagrindžiama to meto gamtos mokslų duomenimis.

Remdamiesi pirmykščių žmonių socialinės padėties ypatybėmis, Lietuvos ateistai mėgino aiškinti suasmenintų gamtos jėgų religinio garbinimo pagrindus. Spręsdamas šį klausimą, J. Biliūnas į pirmąją vietą iškėlė pirmykščių žmonių bejėgiškumą, jų silpnumą kovoje su aplinka, su gamtos jėgomis. Kasdieniniame gyvenime viešpataujančios gamtos jėgos žmonių galvose įgauna galingą, žmogaus likimą valdančių jėgų pavidalą. J. Biliūnas teigė, kad nuolat tobulėję įrankiai lengvino žmogaus darbą, kėlė jo našumą. Jis rašė: „Tas gerino po biskį jo būvį. Bet kol šie išradimai įvyko, jis dieną ir naktį turėjo slapstytis nuo savo priešų — laukinių žvėrių — ir amžinai drebėti prieš anuos, kurie juo baisėsi jam išrodė, kad jis jų nesuprato. Griausmas su žaibais, baisus lietus, karštis, vėjo staugimas ir t. t. — vis tai buvo, pagal jo nuomonę, apsireiškimas galingesnių už jį gaivalų — jo priešų, kurie jam tikrai blogo norėjo. Neturėdamas spėkų juos nugalėti, jis pradeda melstis, prašyti jų susimylėjimo, pradeda nešti jiems aukas, kad juos užgerintų, padarytų sau prielankius“⁹.

J. Biliūnas pabrėžė, kad žmogus buvo bejėgis kovoti su daugybe gamtos reiškinių, kuriuos jis laikė galingomis jėgomis — savo priešais; norinčiais jam tikrai blogo. Žmogus paprastai gamtos reiškiniams priskirdavo antgamtinių jėgų savybes, pradėjo juos garbinti, maldomis ir aukomis bandė išprašyti jų malonės, pagalbos.

Ir J. Biliūnas, ir J. Adomaitis-Sernas pabrėždavo, kad pirmykščiai žmonės religinius vaizdinius susikūrė, siekdami „apgalėti“ *jiems neįveikiamas ir nesuprantamas gamtos jėgas kitais būdais, kitu keliu*. „Tikėjimas todėl išdygo, — rašė J. Adomaitis-Sernas, — ne iš supratimo ir dvasios reikalaavimo, bet jį žmonės paėmė už savo apgynėją nuo visko, kas yra pavojinga; nuožmių tautų tikėjime nėra nė jokių doriškų pasisakymų, jis apie doriškus principus nesirūpina, bet yra vien apgynėju žmogaus ypatos nuo to, ko jis bijosi, ką laiko už pavojingą. Rods ir krikščioniškasis Dievas yra

⁸ Iš kur atsirado mūsų naminiai gyvuliai ir augmenys? 1901, p. 41.

⁹ J. Biliūnas. Raštai, t. 2, p. 201.

apgynėjų silpnų taip kaip ir nuožmių fetišai“¹⁰. Vadinas, religija, pasak jo, „išdygo“ kaip silpnų žmonių gynėja nuo tų gamtos jėgų, kurios jiems buvo pavojingos. Religiniai vaizdiniai buvo žmonių silpnumo kovoje su aplinka pačariny. Taip pat teigė ir D. Kaleininkas, sakydamas, kad „juo žmogus silpnesnis ir juo jis menčiau ant savęs paties gali nusitikėti, tuo „jis“ dievo laimingesnis (turi būti „baimingesnis“.— J. B.) yra“¹¹.

Lietuvos ateistai, pabrėždami bejėgiškos pirmykščių žmonių kovos su gamta vaidmenį religinių tikėjimų formavimuisi, šį socialinį faktą siejo su pirmykščių priešastinio ryšio supratimu. Šį ryšį suvokti padėjo gamybinė pirmykščių žmonių veikla, kurioje jie pasireiškia kaip veikianti priešastis. Kito pagrindo priešastingumui suvokti pirmykščiai žmonės neturėjo. Dėl to jų sąmonėje priešastinis ryšys neišvengiamai turėjo gauti veikėjo ir veikimo santykio pavidalą. Tai susiję su tuo, kad buvo suasmeninami gamtos objektai, jiems priskiriamos žmogaus savybės. Į gamtą pradedama žiūrėti kaip į ypatingų jėgų veikimą, lemiantį gamybinės žmonių veiklos sėkmę, o drauge su tuo ir giminės gyvenimą. Bejėgiška kova su gamta kėlė mintį apie jos jėgų galybę, o kasdieninio gyvenimo poreikiai vertė ieškoti būdų, kaip tų jėgų veikimą palenkti savo naudai arba apsisaugoti nuo jų daromos žalos. Šiuo pagrindu vyko suasmenintų gamtos jėgų dievinimo procesas, susijęs su pirmykščių religinio kulto formų išsivystymu.

Vadinas, pirmykščių fantastinių tikrovės atspindžių virtimą religinio kulto objektais nulėmė socialinė laukinių žmonių padėtis, menkų gamybinių jėgų sąlygojama giminės kova su gamta. Lietuvos ateistai, atkreipdami dėmesį į šio socialinio veiksnio vaidmenį religijos formavimosi procese, artėjo prie mokslinio, marksistinio religijos kilmės supratimo, nors lemiamo žingsnio šia kryptimi jie ir nepadarė.

J. Biliūnas, J. Adomaitis-Sernas ir kiti to meto ateistai teigė, kad religijoje žmonės ieškojo pagalbos. Tikėdamas, kad nuo tų suasmenintų gamtos jėgų priklauso jo gyvenimas, apsirūpinimas maistu ir kitomis jam būtinomis gėrybėmis, laukinis žmogus stengėsi tas jėgas palenkti į savo pusę maldomis, aukomis, užkeikimais ir t. t. Būdamas pats bejėgis, pirmykštis žmogus savo kasdieniniame gyvenime daugiau pasitikėjo išorine pagalba, negu savo jėgomis. „Malda yra ne kas kita kaip tik guodos pilni žodžiai su prašymu pagalbos... Malda visuomet jungiasi su dovana, auka“¹²— rašė „Apšvieta“.

Vadinas, ateistinei Lietuvos minčiai nebuvo svetima idėja, kad religinį pasaulio sudvejinimą pirmykščių žmonių sąmonėje sąlygojo jų priklausomybė nuo gamtinės aplinkos, kaip jiems svetimo, nesuprantamo veiksnio. Bejėgiškumas iškraipė pažinimo procesą, religino žmogaus fantaziją.

---

¹⁰ Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas. Pagal Dr-ą M. Haberlandtą ir Letourneau sutaisė Šernas (J. Adomaitis), Čikaga, 1903, p. 169.

¹¹ D. S. (D. Kaleininkas). Koks žmogus, toks ir jo dievas. „Galybė“, 1898, Nr. 8—12, p. 366—367.

¹² Straipsnis „Tikėjimas“, „Apšvieta“, 1892, Nr. 6, p. 419 (spėjama, kad straipsnį parašė J. Sliūpas).

Reikia pažymėti, kad, pabrėždami laukinių žmonių bejėgiškumą, prislėgtumą, baimės vaidmenį religijos atsiradimo procese, Lietuvos ateistai ne visi vienodai giliai atskleidė šių veiksmų priežastis. Toliausiai pažengė J. Biliūnas ir S. Matulaitis. Jie kalbėjo apie visuomenines sąlygas, kurios gimdo baimę bei prislėgtumą ir jų sąlygojamus religinius vaizdinius. Jie išskėlė tokią socialinę priežastį, kaip žemą gamybos įrankių išsivystymo lygį, siejo religijos atsiradimą su tam tikra gamybos įrankių išsivystymo forma. S. Matulaitis nurodė, kad svarbiausias laukinių žmonių gyvenimo sunkumas, „kada patsai žmogus savo protu ir papročiais mažai kuo skyrėsi nuo... laukinių žvėrių“, buvo skurdūs darbo įrankiai, kai kovoje su rūsčia aplinka svarbiausią vaidmenį vaidino lazda ir akmeninis kirvukas¹³. Jis religijos atsiradimą siejo su jo vadinama „nulygintų akmeninių įrankių gadyne“. „Tuomet,— rašė jis,— žmogus matomai turėjo jau šioki tokį supratimą apie tikėjimą. Tiesa, tos gadynės liekanose niekur neatranda dievų stabus, žmogaus ranka padirbtus, bet iš to, jog žmogus tada jau laidojo numirusius, galima spręsti, kad turėjo jau šioki tokį pajautimą tikėjimo“¹⁴.

Konkretindamas savo mintis, S. Matulaitis pabrėžė, jog iš to meto numirėlių laidojimo papročių „matyti, kad tuomet žmogus tikėjo būtent numiręs turėsiąs tokius pat reikalus, kaip ir šiame gyvenime“¹⁵. Toliau jis kalbėjo apie vadinamąjį žalvario amžių. „To laiko liekanose,— sako jis,— jau kaip kur atranda ir dievų stabus, iš žalvario nulietus“¹⁶.

J. Biliūnas žmonių bejėgiškumą ir baimę taip pat aiškino nepakankamu darbo įrankių išvystymu. Jis rašė, kad laukiniai žmonės, turėdami labai netobulus įrankius, buvo „didžiausiais gamtos vergais“, kuriems buvo labai sunku kovoti su gamta. Jie „diena iš dienos turėjo vargti“, kad apsirūpintų maistu ir „nenumirtų iš bado“. Tai vertė juos „gerinti išdirbimą ir kitus įrankius“. Aktyviai kovodamas su gamta, pirmykštis žmogus „vieną paskui kitą darė nors menkus, bet naudingus ir reikalingus jam įradimus“. Tobulėjant darbo įrankiams, ta kova darėsi sėkmingesnė. Bet dar ilgai jis buvo beveik beginklis, jo primityvi gamyba buvo labai neproduktyvi, jos rezultatai priklausė nuo atsitiktinybių, nuolat grėsė bado mirtis, plėšriųjų žvėrių užpuolimai, „amžinai drebėti prieš anuos“, žūti nuo šalčio, liūčių ir pan.¹⁷. Dėl netobulų gamybos įrankių žmogus negalėjo sėkmingai kovoti su aplinka. „...Iš jo silpnumo ir tamsumo“ gimė „pirmutinio žmogaus baimė“, kuri buvo „priežasčia to tikėjimo“¹⁸.

Matome, kad J. Biliūnas gerai suprato, jog gamybos įrankių primityvumas, tam tikra žmonių santykių su gamta forma, žmonių silpnumas kovoje su aplinka buvo religijos atsiradimo priežastis. Religija atsirado pirmiausia dėl to, kad pirmykščiam žmogui reikėjo veikti pasaulį, valdyti

¹³ Zr. S. M. (S. Matulaitis). Kaip žmogus gyveno ant žemės? p. 43.

¹⁴ Ten pat, p. 34—35.

¹⁵ Ten pat, p. 36.

¹⁶ Ten pat, p. 39.

¹⁷ Zr. J. Biliūnas. Raštai, t. 2, p. 200—201.

¹⁸ Ten pat, p. 201.

tokius reiškinius, kurių nesugebėjo teisingai išaiškinti ir tuo pačiu negalėjo sąmoningai jų veikti. Kad šiai priežasčiai Biliūnas teikė didelę, sakyčiau, lemiamą reikšmę, matyti iš jo pažiūrų į žmonijos išsivadavimą iš religijos: „Ilgai žmogus buvo prislėgtas tikėjimo į daugybę įvairių dievų, negreitai jis išsiliuosavo iš po jų įtekmės, nes tam reikėjo jam susipažinti su gamta, suprasti jos apsimetimus. Bet toksai susipratimas ėjo labai iš palengvo. Vargingas, prislėgtas gamtos, pirmutinis žmogus buvo silpnas ir neišlavintas, nes kovojant už būvį, besislapstant kiekviename žingsnyje nuo pavojaus, smerčio, lavinimuisi jam nelikdavo nė kiek laiko“¹⁹. Kovodamas ir įveikdamas didžiausius sunkumus, žmogus per daugelį tūkstančių metų vis labiau pažįsta aplinką, vis daugiau atskleidžia gamtos reiškinių priežastis, gaminasi vis tobulesnius darbo įrankius: iš lazdos ir akmens pasidaro kirvį, išranda žvejybos ir medžioklės įrankius, išmoksta naudotis ugnimi.

„Šitie išradimai pastato jį daug aukščiau kovoj už būvį, nes, turėdamas minėtuosius įrankius, jis jau nuštoja bijotis galingiausių grios žvėrių ir drąsiau stoja su jais į kovą. Vietoj rinkimo po miškus uogų ir žolėlių, jis jau gali medžioti mažesnius žvėrelius ir kepti juos ant ugnies ir turi apdengti laike šalčių savo plikam kūnui skūrą užmuštų jo paties ranka žvėrių ir gali pasišildyti prie ugniakurio“²⁰.

Vadinasi, patobulėję įrankiai palengvino žmogaus kovą su gamta, leido geriau apsirūpinti, sumažino baimę. Ką anksčiau jis „įveikdavo“ tik malda ir auka, dabar pradėjo nugalėti ginklu ir kitais būdais. Iš kartos į kartą kaupėsi žmonių žinios, patyrimas, kūrėsi nauji darbo įrankiai, keitėsi žmonių santykiai su gamta.

Žmogus tapo stipresnis ir „iš palengvo iš gamtos vergo pavirto į jos valdoną, liovės jos bijojęs, nes išmoko naudotis jos turtais ir spėkomis, kuriose jau nebematė apsimetimų baisių, galingų esybių, reikalaujančių nuo jo aukų. . . Žmogus iš palengvo liuosuojasi iš po įtekmės, kurią gamta padarė ant jo per tūkstantis metų jo vargingo gyvenimo“²¹. Taigi tobulėjant darbo įrankiams, keičiantis žmogaus santykiui su gamta, žmogui iš gamtos vergo darantis jos valdovu, kai kurie religiniai prietarai pradeda nykti.

J. Biliūno ir S. Matulaičio pažiūrose buvo daug tiesos. Pirmieji religiniai vaizdiniai kūrėsi ir kito žmonių rūsčioje kovoje su gamta metu, žmonių mąstymo vystymosi metu. Įvairias baises mitologines būtybes žmonės kūrė, vadovaudamiesi realaus santykio su tikrove suvokimu. Šioje savo vystymosi pakopoje jie buvo prislėgti, apsvaiginti, įbauginti daugybės netikėtų ir visiškai jiems nesuprantamų galingų gamtos reiškinių. Jiems šie klaikybų vaizdai buvo tikri ir realūs. Bet kai tik jie šiek tiek išmoko pažinti gamtos reiškinius bei jėgas ir jais naudotis, šie vaizdai jiems nebeteko realumo — juos pakeitė atitinką gamtos apvaldymo aukš-

¹⁹ J. Biliūnas. Raštai, t. 2, p. 202.

²⁰ Ten pat.

²¹ Ten pat, p. 203.

tesnę pakopą, abstraktus mąstymo išvystymo aukštesnę pakopą žmoniškųjų dievų ir didvyrių vaizdai. Vadinasi, religinių vaizdinių istorija yra tam tikro žmonių realių santykių su tikrove atspindžio istorija.

Kiti to meto Lietuvos ateistai nesugebėjo šio klausimo nagrinėti J. Biliūno ir S. Matulaičio ateizmo lygiu. Arčiausia jų buvo J. Adomaitis-Šernas.

Bet nei S. Matulaitis, nei J. Biliūnas, nekalbant jau apie kitus mūsų nagrinėjamo laikotarpio Lietuvos ateistus, iš esmės neperžengė idealistinio, švietėjiško požiūrio į religiją. Nors jie ir kalbėjo apie religinių vaizdinių ryšį su tam tikromis gamybos vystymosi pakopomis, materialistinio istorijos supratimo pagrindu jo išaiškinti neįstengė.

Aiškindami socialinį religijos vaidmenį visuomenėje, parodydami, kad ji tarnauja liaudies išnaudotojams, Lietuvos ateistai nesugebėjo atskleisti objektyvių šio fakto pagrindų. Pažymėdami, kad religija kyla iš netobulus irankius vartojančio žmogaus bejėgiškumo prieš gamtos jėgas, jie visų pirma tik iš dalies atsakė į klausimą apie religijos atsiradimo priežastis. Tai pakankamas pagrindas paaiškinti religijos užuomazgų atsiradimui pirmąsias bendruomenės sąlygomis, bet toli gražu nepakanka, kalbant apie religijos, kaip tam tikro socialinio reiškimo, formavimąsi klasinėje visuomenėje.

Socialinės religijos šaknys yra labai sudėtingi objektyvūs socialiniai ekonominiai veiksniai, dėl kurių visuomeninė būtis iškreiptai atsispindi žmonių sąmonėje. Labiausiai jos išryškėja klasinėje antagonistinėje visuomenėje, kurioje liaudies masės yra socialinių jėgų pavergtos.

Pirmąsias bendruomeninėje santvarkoje pagrindinis socialinis veiksnys, nukreipęs žmonių fantaziją religine kryptimi, buvo žemas gamybinių jėgų išsivystymo lygis, apsprendęs žmonių bejėgiškumą kovoje su gamta. Pasaulio pirmąsias religinio supratimo pagrindą sudarė žmonių kovos su gamta sunkumai ir, J. Biliūno žodžiais tariant, kasdieninis tiesioginis jų gyvenimo gerovės priklausymas nuo gamtos „kaprizų“ ir „prajovų“. Ši religinių vaizdinių kilimo priežastis, glūdinti žmonių santykio su gamta pobūdyje, iš esmės yra socialinė priežastis, nes žmonių santykis su gamta yra visuomeninis santykis, visuomet priklausąs nuo gamybinių jėgų lygio ir nuo atitinkamos gamybinių santykių formos. Vystantis visuomenės gyvenimui, keičiantis gamybos būdai, keičiasi ir sąlygos, nulemiančios pasaulio iškreipto atspindžio buvimą žmonių sąmonėje, keičiasi tų sąlygų įtaka.

XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistai nesuprato, kad žmogaus bejėgiškumas gali pasireikšti ne tik santykyje su gamta, bet ir santykyje su visuomenine santvarka, kurioje visuomenės dauguma yra mažumos pavergta, kad klasinėje visuomenėje daugumos likimas daugiau priklauso nuo socialinių, negu nuo gamtinių veiksnių. O tai negali neatsispindėti religinės fantazijos pobūdyje.

„... Kiekviena religija,— rašė F. Engelsas,— yra ne kas kita, kaip fantastinis atspindys žmonių galvose tų išorinių jėgų, kurios viešpatauja jiems kasdieniniame jų gyvenime,— atspindys, kuriame žemiškosios jėgos įgauna nežemiškųjų formą. Istorijos pradžioje šio atspindžio objektai yra

visų pirma gamtos jėgos, kurios įvairių tautų tarpe, tolesnės evoliucijos eigoje, įgauna įvairiausias ir margiausias suasmeninimo formas... Bet netrukus greta gamtos jėgų pasireiškia taip pat ir visuomeninės jėgos, kurios yra nukreiptos prieš žmogų, būdamos tokios pat jam svetimos ir pradžioje tokios pat nesuprantamos, kaip ir gamtos jėgos, ir kaip pastarosios viešpatauja jam su tokiu pat tariaumu gamtiniu būtinumu. Fantastiniai vaizdai, kuriuose pradžioje atsispindėjo tik paslaptingos gamtos jėgos, dabar įgauna taip pat ir visuomeninius atributus ir darosi istorinių jėgų atstovais“²².

Gamybos priemonės, atskirtos nuo gamintojų, darosi jiems priešiška jėga. Darbo produktas, virtęs preke, įgauna nekontroliuojamą padėtį. Žmogus atsiduria tokiose sąlygose, kad tarp individualių jo tikslų ir visuomeninių rezultatų atsiranda praraja. Stichinių jėgų siautimas kapitalizmo sąlygomis pasiekia aukščiausią laipsnį ir išsilieja į visaliaudinę nelaimę — ekonominę krizę. Imperializme stichiškumas įgauna dar grėsmingesnį pobūdį. Netolygumo ir šuolinio vystymosi dėsnis veikia ne tik atskirose gamybos šakose, bet ir ištisose šalyse. Vaikydami maksimalaus pelno, imperialistai stiprina išnaudojimą. Masinis nedarbas darosi chronišku ir apima vis daugiau darbininkų.

Išnaudotojiškoje visuomenėje liaudis jaučiasi bejėgė prieš aklą, jai nesuprantamą visuomenės santvarkos jėgą, kuri, gaivališkai veikdama, vienus žmones paverčia vergais, kitus — vergvaldžiais, kuri nuolat bet kuriam žmogui grasina vienomis ar kitomis nelaimėmis. Žmonės negali numatyti, dėl kurių priežasčių, kada ir kur užgrius juos šios paslaptingos jėgos, nuo kurių priklauso jų gyvenimas. Baimė ir šiurpas, bejėgiška kova su šiomis gaivališkais socialinėmis jėgomis palaiko tikėjimą, kad žmonių likimą valdo galingos antgamtinės jėgos, kad jų gyvenimas priklauso nuo dievo ar dievų.

Pirmykštėje bendruomeninėje visuomenėje religiniai vaizdiniai buvo visų pirma žmonėms viešpataujančių gamtos jėgų atspindys, o antagonistinių klasių visuomenėje religiniai vaizdiniai vis labiau fantastiškai atspindi viešpataujančias visuomenines jėgas.

Aiškindamas, kodėl tiki atsilikę miesto proletariato sluoksniai ir valstiečiai, V. Leninas duoda atkirtį buržuaziniams progresistams, radikalams ir buržuaziniams materialistams, kurie tik pažymi, kad liaudis yra tamsi. Jis parodė, kad kapitalistinėse šalyse religiją labiausiai palaiko socialiniai veiksniai. „Socialinis darbo masių prislėgtumas,— rašė V. Leninas,— tariamasis visiškasis jų bejėgiškumas prieš akliasias jėgas kapitalizmo, kuris kas diena ir kas valanda eiliniams darbininkams sukelia tūkstantį kartų daugiau baisiausių kančių, didžiausių kankynių, negu visoki nepaprasti įvykiai, kaip kad karai, žemės drebėjimai ir t. t.,— štai kur yra giliausia šiuolaikinė religijos šaknis. „Baimė sukūrė dievus“. Baimė aklosios kapitalo jėgos, kuri yra akla, nes negali būti liaudies masių numatyta, kuri

²² F. Engelsas. *Anti-Diuringas*, Vilnius, 1958, p. 272.

kiekviename proletaro ir smulkiojo savininkėlio gyvenimo žingsnyje gali atnešti ir atneša jam „staigų“, „netikėtą“, „atsitiktinį“ nuskurdimą, žuvimą, pavirtimą elgeta, pauperiu, prostitute, bado mirtį,— štai ta šiuolaikinės religijos šaknis, kurią visų pirma ir visų daugiausia turi turėti galvoje materialistas, jei jis nenori likti parengiamosios klasės materialistas“²³. Reikia pasakyti, kad minėtieji Lietuvos ateistai iš esmės liko tos parengiamosios klasės materialistais.

Nors Lietuvos ateistai ir neatskleidė socialinių religijos šaknų klasinėje visuomenėje, tačiau J. Biliūnas, J. Adomaitis-Sernas, S. Matulaitis kai kuriuose veikaluose šiek tiek priartėjo prie šio religijos pagrindo supratimo. J. Adomaitis-Sernas, lygindamas senovės religijas su krikščionyste, nurodė, kad „krikščioniškasis Dievas yra apgynėju silpnų taip kaip ir nuožmių fetišai“²⁴. J. Biliūnas mėgino ieškoti socialinių religijos šaknų ir klasinėje visuomenėje. „Žmonės,— rašė jis,— yra labai linkę tikėti į stebuklus. Ir nestebėtina. Žmonės nusidirbę, nusikamavę, alkani ir ligoti niekad nesibijo mirti, kad pagaliau po vargingo žemiško gyvenimo gautų nors aname sviete amžiną atilsį; pagaliau jie išsiliuosuoja ir nuo mokesčių, ir nuo bado, ir nuo ligų, ir nuo visų blogų gyvenimo pusių, kurios spaudžia tikrai vienus žmones-darbininkus [bet ne dykaduonius kapitalistus], posmert nebėra nei bizūno, nei kalinių, labai gerai žinomų prastiems darbininkams, tai kaipgi čia nelaukti smerties. Arba kaipgi neįtikėti žmogui į stebuklus, kurie jam gali atnešti laimę, išgydyti nuo ligų ir išgelbėti nuo bado! Ir žmonės laukia stebuklų, trokšta jų ir... atranda. [Tūzamsdidžturčiams, žinoma, labai patinka tokie geri ir dievobaimingi jausmai žmonių (jog ir pas tūzus yra širdys), ir jie prijaučia tokiems jausmams, tankiausiai, žinoma, dėl labo savo delmono.]“²⁵

J. Biliūnas jau suprato, kad klasinėje visuomenėje klasinės negerovės sukelia žmonių sąmonėje religinius vaizdinius. Sunkaus, nepakeliamo darbo, alkanų gyvenimo, mokesčių, ligų ir visų kitų gyvenimo blogybių spaudžiami, nerasdami kitos išeities, darbininkai tikisi amžino poilsio aname pasaulyje, kur nesą nuolatinių valdžios represijų ir kalėjimų, tiki stebuklais, tariamai galinčiais duoti jiems laimę, išgydyti nuo ligų ir išgelbėti nuo bado. J. Biliūnas matė, kad išnaudojami, engiami ir kankinami žmonės ieško paguodos religiniame kvaitulyje, pagalbos — stebukluose. Bažnyčioje „viliasi gauti tas mylistas, kurios palengvintų jų vargingą padėjimą“²⁶. Panašiai kalbėjo ir D. Kaleininkas, remdamasis „vokiškuoju giesmininku Gete“, kad stebuklai yra „tikėjimo mieliausias kūdikis“²⁷.

Kitoje vietoje J. Biliūnas pabrėžė, kad religinio kulto paskirtis pirmą kartą ir klasinėje visuomenėje buvo panaši. Žmonės visuomet ieško

²³ V. I. Leninas. Raštai, t. 15, Vilnius, 1952, p. 371—372.

²⁴ Ethnologija, arba mokslas apie žemės tautas, p. 169.

²⁵ J. Biliūnas. Raštai, t. 2, p. 16—17.

²⁶ Ten pat, p. 8.

²⁷ D. S. (D. Kaleininkas). Koks žmogus, toks ir jo dievas, „Galybė“, 1898, Nr. 8—12, p. 367.

išorinės pagalbos tada, kai patys jaučiasi bejėgiai. Skiriasi tik bejėgiškumo pobūdis. Tą teiginį J. Biliūnas patvirtino tokia paralele. Iš pradžių jis nupiešė vaizdą, kaip pirmykštis žmogus, „neturėdamas spėkų“ nugalėti galingas, neįveikiamas gamtos jėgas, „pradedą tikėti į galingesnes esybes, valdančias gamtos prajovais“, o kad jas palenktų į savo pusę, ima melstis, nešti aukas. Ir čia pat paaiškino: „Žinoma, ne dykai jis tas aukas savo dievams nešė: už tai jis norėjo ar ką nors nuo jų išgauti, ar atitolinti nuo savęs kokį pavojų arba nelaimę“²⁸. Toliau jis sako: „Bet už tą saumeilę nėra ko labiau kaltinti pirmutinių žmonių, nes mes patys nedaug kuo tame dalyke nuo jų skiriamės: viduramžinis prancūzų karalius pagonis Chlodvigas davė dievui apžadus apsikrikštysiąs tiktai tada, jeigu dievas padės jam nugalėti priešus, o mūsų apžadai, maldos, davimas bažnyčiai ir ubagams, ar ne tas pats? Mes ne dykai tai darome, bet norėdami ar pagyti, ar sulaukti geresnių metų, ar išsigelbėti nuo pragaro, vienu žodžiu, norėdami taipgi ką nors nuo dievo išgauti, norėdami, kad jis šimteriopai mums už tai užmokėtų“²⁹.

J. Biliūnas čia smarkiai priartėjo prie socialinio religijos pagrindo teisingo supratimo. Jis pažymėjo, kad žmogus yra bejėgis ne tik prieš gamtos, bet ir prieš visuomenės jėgas. Tai rodo, kad jis giliai įžiūrėjo religijos susiformavimo priežastis. Bet vis dėlto tie atskiri teiginiai nesudaro darnios sistemos.

Be objektyvių sąlygų, kurios nulemia religijos vystymąsi, išnaudotojiškoje visuomenėje veikia ir subjektyvūs veiksniai, remiantieji religiją, kaip socialinį reiškinį. Visų pirma tai yra išnaudotojų klasių ir jų valstybės politika, naudojanti religiją ir bažnyčią laikyti darbo žmonėms dvasinėje priešpaudoje. Žinoma, šis veiksnys atlieka savo vaidmenį, tik esant objektyvioms sąlygoms. Lietuvos ateistams buvo būdinga perdėti subjektyviųjų veiksmų vaidmenį.

Ikimarksiniame materializme buvo paplitusi pažiūra, kuri religijos šaltiniu laikė žmonių tamsumą ir bažnyčios tarnų vykdomą jų apgaudinėjimą. Visi XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistai buvo didesnėje ar mažesnėje šios pažiūros įtakoje. Nemokšiško ir apgaulės momentą, kaip pagrindinę religijos atsiradimo priežastį, ypač akcentavo vulgariojo materializmo šalininkai, remdamiesi L. Biuchneriu.

Vertindamas religiją, kaip liaudies masių išnaudojimo įrankį, V. Dembskis knygoje „Dvyniai vagių“ aiškino, kad kunigai kuria religinius tikėjimus, siekdami išnaudoti žmones, kuria dievo idėją, norėdami išaukštinti save. „Kalbėdami vergams proto apie dievo dorybes,— rašė jis,— stato jie save už idealą, vietoje išmislytos geros esybės, ir laiko save už geriausių tvėrikus, kada pasistato sau paausiuotus rūmus; už geriausių tėvus, kada botagais gali plakti milijonus vergų; už protingiausių rėdytojus, kada iš derlingų ir patraukiančių šalių daro pustynes, už teisingiausių sudžias, kada išalkusias minias, trokštančias teisingumo, kiša į tamsius

²⁸ J. Biliūnas. Raštai, t. 2, p. 201.

²⁹ Ten pat, p. 201—202.

urvus arba karia ant kartuvių; už neklaidingus mokintojus, kada mokslas išrodo jų vylčius ir suktybes“³⁰.

Knygoje „Kankintojai ir kankintiniai už mokslą“ V. Dembskis toliau vystė pažiūrą, kad išnaudotojai kūrė religinius vaizdinius, siekdami pajungti liaudį, arba naudojosi tokia religija, kuri buvo patogesnė politiniams sumetimais. Jis nurodė, kad, pvz., „uzurpatorius Klovis pastojo krikščioniu tik dėl to, idant geriaus valdyti krikščionis; kaip krikščioniški uzurpatoriai ne kartą pastoja musulmonais, kad valdyti mahometonus“³¹. Čia V. Dembskis atskirai kalbėjo apie tai, kad kunigai šlykščiai apgaulinėja žmones ir kad žmonių tamsumas palaiko religiją. Į klausimą, kodėl žmogus tiki į dievą, kurio nėra, „koku būdu įvyksta tas pagedimas smegenų organo?“, jis atsakė: „ogi per baimę“. O nagrinėdamas baimės kilmę, V. Dembskis taip pat aiškino ją žmonių nemokšiškuumu ir kunigų apgaule. Jis nurodė, jog žmogui „... dar kūdikiu esant įkalbėta, kad pasimirus jo dūšia (gyvybė) eis per siaurą tiltą. Jei gu jis tikės, tai jo dūšia dasigaus į dangų. Jei gu netikės, įkris į amžiną pragarą. Jam įkalbėta dar blogiaus: jei gu jis kuomet pradėtų abejoti, tai kunigai pripažįs jį už bedievį ir jis negalės rasti ramios vietos ant žemės tarpe tikinčiųjų“³². V. Dembskis suprato, kad žmonės ne visada tiki kunigų pasakomis, kad apgaulė negali sulaikyti žmogaus nuo abejonių ir netikėjimo. Tačiau kito religijos egzistavimo pagrindo, išskyrus apgaulingą kunigų veiklą ir tikinčiųjų fanatizmą, jis nerado.

Panašios pažiūros buvo stipriai įsišaknijusios verstinėje ateistinėje lietuvių literatūroje, papildžiusioje lietuvių ateistų veikalus. D. Kaleininko išverstoje knygoje „Paslaptys magijos bei spiritizmo šviesoje mokslo“ skaitome: „Iš pradžių dėl platinimo burtiškos baimės ir prietariško tikėjimo tarnavo ir reališki pasireiškimai, t. y. tikrai moksliškos tiesos ir teisybės, kurios nesupažindintai visuomenei tuomet galėjo rodytis kuomi tai nepaprastu. Matematika, pradmenys astronomijos, meteorologijos, toliaus vaistiškos ypatybės augalų ir kasmėnų, veikimas tam tikrų fiziškų pajėgų, kaip elektrybės, tam tikros ypatybės medegos, kaip ypatybės magnaso, gintaro ir t. t., lygiai su įvairiomis pramanomis ir pramanėlėmis buvo laikomos slaptoje, negalėjo būti apreikštos žmonėms. Be abejonės, pritraukimas geležies per magnasą, lengvų šiaudelių per patrintą gintarą,

³⁰ Kun. V. Dembskis. Dvyniai vagių, Čikaga, 1902, p. 80.

Kun. V. Dembskis — vienas iš žymesniųjų XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistų. Jis dalyvavo 1863 m. sukilime. Sukilimui nepavykus, emigravo iš Lietuvos ir iki 1880 m. gyveno Vakarų Europoje, po to iki pat mirties — Amerikoje. J. Šliūpo veikiamas, virsto ateistu ir aktyviai dirbo laisvamanybės srityje. Bendradarbiavo „Apšvietoje“, „Naujoje gadynėje“, „Kovoje“ ir kituose Amerikoje leidžiamuose laikraščiuose. Jis taip pat parašė knygas: „Iš ko kyla melai ir visokios skriaudos žmonijoje“ (1899), „Dvyniai vagių“ (1902), „Kankintojai ir kankintiniai už mokslą“ (1905) ir kt. V. Dembskio literatūriniai darbai nebuvo visiškai originalūs, jie turėjo nemaža ir kitų ideologinio bei metodinio pobūdžio trūkumų, bet nėra abejonės, kad negausioje to meto Lietuvos ateistinėje literatūroje jie turėjo teigiamą reikšmę.

³¹ Kun. V. Dembskis. Kankintojai ir kankintiniai už mokslą, Plymutas, 1905, p. 27.

³² Ten pat, p. 37.

toliaus pranašysta atmainos oro, astronomiškų apsireiškimų, išrišinėjimas sunkesnių užduočių keliu matematiškų metodų ir t. t. galėjo visuomenei tamsiųjų minių rodytis apsireiškimais lygiai stebėtinais, nesuprastiniais, lygiai galimais tik turint viršgamtiską, slaptą galybę, kaip ir pasirodymas ar išnykimas daikto, daromas priemonišku keliu, arba juokingumas jo paties sapnų³³.

Šią pažiūrą skleidė ir J. Adomaitis-Šernas. „Prieš kiekvieną svarbesnį užsiėmimą, prieš kares ir padarymą sandaros,— rašė jis,— tauta kreipiasi prie savo kunigų, kurie daro burtus ir paskui pasako, kaip gali nusiduoti rengiama karė arba kitoks svarbesnis užsiėmimas. Kadangi kunigai paprastai daug apšviestiesni už kitus tautos sąnarius, tai jiems ne sunku tamsesniems taip išpranašauti, kad tie kunigo žodžius gali teip ant gero, kaip ir pikto sau išaiškinti; jeigu kaip kada pranašysta išpuola visai klaidinga, tai ir tąsyk už tai kunigas ne atsako, bet dievaitis, kuris, turėdamas piktumą, klaidžia pranašysta jį užrustinusią tautą užsimanė tyčia nubausiti³⁴. Be to, J. Adomaitis-Šernas kartais pareikšdavo, kad religiniai prietarai tarpsta tuomet, kai tauta yra tamsi. Kalbėdamas apie negrų religiją, jis rašė: „Pamatu tikėjimo yra baimė ir tikėjimas į visokias piktas ir geras dvasias ir tas užgimė be abejonės iš negalėjimo priderančiai perstatyti gyvybės ir mirties“³⁵.

Reikia pažymėti, kad J. Adomaitis-Šernas neaiškino religijos kilmės vien nemokšišku bei apgaule. Jis, kaip matėme, nurodė dar ir kitas religijos šaknis, sakydamas, kad žmonės religiją „paėmė už savo apgyneją nuo visko, kas yra pavojinga“. Tai jis akcentavo, iškėlė kaip svarbiausią religijos atsiradimo priežastį. Kalbėdamas apie negrų religijos atsiradimą, J. Adomaitis-Šernas atkreipė dėmesį į jų nemokšiškumą ir vaizdinių ribotumą, tačiau tai dar neduoda pagrindo teigti, jog jis čia iš esmės perėjo į kitą požiūrį. Mokslinis nenuoseklumas, aiškinant visuomenės reiškinius, būdingas visam ikimarksiniam materializmui. Antra vertus, negalima visiškai ignoruoti ir tamsumo vaidmens religijos vystymosi procese. Nereikia tik šiam veiksmui priskirti lemiamos reikšmės, kaip tai dažnai darė J. Adomaitis-Šernas drauge su kitais to meto Lietuvos ateistais.

Kyla klausimas, kodėl Lietuvos ateistai taip dažnai remdavosi nemokšišku ir apgaule, kaip religijos atsiradimo priežastimi, jei, specialiai nagrinėdami šį klausimą, patys įrodinėjo, kad senovės religijos atsirado dėl to, kad žmonės buvo bejėgiai kovoje su gamta, kad iš pradžių religija nieko bendro neturėjo su morale³⁶ ir kad kunigijos luomas yra tik vėlyvesnio religijos vystymosi produktas³⁷. Atrodytų, kad tai nesuderinama su „apgaulės ir nemokšiškumo“ teorija. Patys Lietuvos ateistai nematė šio

³³ F. J. Paslaptys magijos bei spiritizmo šviesoje mokslo. Vertė J. Laukis (D. Kaleininkas), Čikaga, 1903, p. 22—23.

³⁴ Ethnologija, arba mokslas apie žemės tautas, p. 172.

³⁵ Ten pat, p. 478—479.

³⁶ Zr. ten pat, p. 169; „Apszvieta“, 1892, Nr. 6, p. 420.

³⁷ Ethnologija, arba mokslas apie žemės tautas, p. 171.

prieštaravimo. Jų mintis painiojo klasinės visuomenės esmės nepažinimas. Net J. Biliūnas ir S. Matulaitis, atskleidę žmogaus bejėgiškumą kovoje su gamtos jėgomis, iš esmės teisingai aiškindami religijos atsiradimą pirmą kartą žmonių gyvenimo epochoje, negalėjo teisingai paaiškinti religijos egzistavimo priežasčių vėlesnėse visuomenės vystymosi epochose.

Neatidengę socialinių religijos egzistavimo antagonistinėse visuomenėse šaknų, nematydami tose visuomenėse naujų masės slegiančių jėgų, žmogaus bejėgiškumo kovoje su šiomis socialinėmis jėgomis, jie negalėjo paaiškinti, kodėl religija išsilaiko ir gyvuoja aukštos civilizacijos šalyse, kur gamtos jėgos yra gana tobuli, kur gamtos reiškinių priežastys moksliskai išaiškinamos, kur žmonės nustoja vergavę gamtos jėgoms. Jiems belieka tik kartoti senas teorijas, kad žmonės tiki dėl savo tamsumo, kad religija egzistuoja dėl nemokšiško ir apgaulės, kad religiją nustato visuomenėje viešpataujančios jėgos iš viršaus, o tamsūs žmonės tėra klusnūs tos religijos išpažintojai.

Tokioms pažiūroms tam tikrą pagrindą sudarė ta aplinkybė, kad šiais laikais religiniai prietarai labiausiai klesti kaip tik tamsių žmonių tarpe. Tuo faktu ir operavo Lietuvos ateistai, pabrėždami, kad žmonių tamsumas yra naudingas kunigams ir visai viešpataujančiai išnaudotojiškai klasei. Jis įgalina juos lengviau apgauti žmones, iš jų pasipelnėti, juos pavergti.

Parodydamas, kad tamsumas yra naudingas darbo žmonių priešams, S. Matulaitis rašė, jog „užaušusių, mylinčių tamsą, aklai prisirišusių prie senovės kaimiečių dalis yra kunigų karalystė. Tie žmonės iš tiesų gali būti pavadinti kunigų avelėmis, dar daugiau negu avelėmis, nes jiems kunigas ne tik piemu, bet tarytum koks šventasis, koks dievaitis, kurio ranką arba net skverną pabučiuoti jie laiko sau už didelį nuopelną, už didelę laimę“³⁸. Štai kodėl daugybė karalių ir kunigų „visados yra didžiausi apšvietimo priešininkai, nes jiems tik tada gerai gyventi ant svieto, kada žmonės tamsūs, nieko nesupranta“³⁹.

Kunigija gali žvejoti tik drumstame vandenyje, sakė V. Dembskis. Tik žmonių tamsumas leidžia jai verstis savo juodais darbais, ir tik mokslas trukdo apgauti žmones. Žmonių švietimas kunigams pražūtingas. Todėl „kaip šikšnosparniai, arba pelėdos,— rašė jis,— negali saulei šviečiant nieko sugriebti, taip ir kunigija kenčia badą ten, kur mokslas apšviečia smegenis žmonių“⁴⁰. Kol žmonės tamsūs, kol klūpo prieš popiežius ir karalius, kol bučiuoja jiems rankas, tol šie „visi galės lėbauti be baimės bibliško ir katalikiško dievo, nesibijodami jų sukilimo“⁴¹.

Lietuvos ateistai matė, kad žmonių tamsumas palaiko religiją, trukdo jiems suprasti religijos dogmų absurdiškumą, biblijos ir kitų „šventų“

³⁸ *Stasys Matulaitis*. Atsiminimai ir kiti kūriniai, Vilnius, 1957, p. 260—261.

³⁹ Ten pat, p. 314.

⁴⁰ *Kunigas (V. Dembskis)*. Iš ko kyla melai ir visokios skriaudos žmonijoje, Shenandoach, Pa, 1899, p. 5.

⁴¹ Ten pat, p. 28.

knygų nemokšišumą, matė, kad tamsiose masėse kunigijai geriau sekasi skelbti Kristaus mokslą, lengviau ginti bažnyčios, kunigijos, ponų valdžios interesus, todėl bažnytininkai ir stengiasi, kad liaudis būtų tamsi. Jie matė ir tai, kad kunigija, skelbdama teiginius, kurie prieštarauja mokslui ir istorijai, apgaudinėja mases, kad, siekdama gyventi patogiai, ištaigingai, o dažnai ir „nuodėmingai“, ji traukia iš žmonių kruvinu prakaitu uždirbtą skatiką ir kitas gėrybes, nuolatos šventeiviškai įkalbinėdama žmones paklusniai kęsti priespaudą, padeda ponams juos išnaudoti. Lietuvos ateistai nepažino visuomenės vystymosi dėsnių, ir jiems buvo sunku atskleisti tų, esančių paviršiuje, reiškinių esmę, mokliškai išaiškinti religijos atsiradimo ir gyvavimo pagrindus. Čia jie tiesiog naudojo XVIII a. prancūzų materialistų aiškinimu, giliau neatskleisdami liaudies masių tamsumo ir išnaudotojų apgavysčių vaidmens religijos vystymosi procese.

Lietuvos ateistai, kaip ir visi senieji materialistai, religiją klaidingai traktavo ne todėl, kad siejo religinius vaizdinius su žmonių tamsumu, žiūrėjo į nemokšišumą, kaip į palankią dirvą religiniams prietarams tarpti. Religinis fantastinis tikrovės supratimas iš tikrųjų yra nemokšiškas, iš esmės priešingas moksliniam. Ir kilo jis primityvioje visuomenėje, dar nesuformavusioje mokslinių gamtos reiškinių tyrimo metodų, turėjusioje labai menką praktinę žmonių patirtį.

Veikale „Liudvigas Feuerbachas ir klasikinės vokiečių filosofijos paiba“ F. Engelsas pažymėjo: „Aukščiausias visos filosofijos klausimas, klausimas apie mąstymo santykį su būtimi, dvasios su gamta, tuo būdu, ne mažiau kaip ir kiekviena religija, turi savo šaknis ribotuose ir nemokšiškuose laukinės būklės laikotarpiu žmonių vaizdiniuose“⁴².

F. Engelsas čia konstatavo paprastą faktą, kad religija susiformavo iš ribotų ir nemokšiškų laukinių žmonių vaizdinių. Bet tie vaizdiniai virto *religiniais* vaizdiniais, o suasmenintos gamtos jėgos *antgamtinėmis* jėgomis, religinio kulto objektais ne dėl nemokšiškumo, kaip tokio, o dėl laukinių žmonių bejėgiškumo santykyje su gamta, dėl pirmąkart visuomenės objektyvios padėties gamtoje. Klasinės visuomenės susiformavimas buvo susijęs su žymiais laimėjimais kovoje su gamta, reiškiančiais dalinį visuomenės išsivadavimą iš betarpiškos priklausomybės nuo gamtos. Bet liaudžiai dėl to nebuvo geriau. Ji pateko į socialinę vergovę, dar labiau pabrėžiančią jos bejėgiškumą. Todėl pagrindas tikėti antgamtinėmis, žmonių likimą valdančiomis jėgomis, nepaisant visuomenės laimėjimų kovoje su gamta, ne tik nesulpnėjo, bet dar sustiprėjo.

Apeliacija į nemokšišumą, kaip į pagrindinę religijos atsiradimo prielaidą, yra neteisinga todėl, kad ji grindžiama klaidingu metodologiniu principu — vienos sąmonės reiškinys aiškinamas kitu tos pačios sąmonės reiškiniumi. Lemiamasis religijos atsiradimo šaltinis, marksizmo nuomone, yra ne sąmonė, o realus, prieštaringas pirmąkart žmogaus visuomeninio

---

⁴² K. Marksas ir F. Engelsas. Rinktiniai raštai, t. II, Vilnius, 1950, p. 332.

gyvenimo procesas. „Jeigu sąmoninga šių individų realių santykių išraiška yra iliuzinė, jeigu savo vaizdiniuose jie savo tikrovę vaizduoja iškreiptai, tai visa tai, savo ruožtu, yra jų riboto materialinio veiklos būdo ir iš to kylančių ribotų visuomeninių santykių rezultatas“⁴³. Vadinas, vien žmonių tamsumu negalima išaiškinti nei religijos kilmės, nei jos ilgaaamžio viešpatavimo visuomenėje.

Nenuginčijama ir tai, kad religijos istorijoje didelį vaidmenį vaidino išnaudotojų vykdoma sąmoninga apgaulė. Visų religijų dvasininkija buvo ir tebėra išnaudotojų klasės dalis, ir jos požiūris, be abejo, atsispindi religijoje. Tai teigdami, Lietuvos ateistai buvo teisūs. Tačiau manydami, kad išnaudotojai sąmoningai sukūrė religinius vaizdinius, siekdami pajungti liaudį, jie pervertino išnaudotojų vaidmenį religijos formavimosi procese. Iš išnaudotojiško religijos pobūdžio darydami šitokią išvadą, jie ignoravo faktą, kad religiniai vaizdiniai ir religinis kultas formavosi dar tuo laikotarpiu, kai nebuvo socialinio pagrindo kokiai nors žmonių grupei išnaudoti liaudį. Išnaudotojai galėjo daryti poveikį į religijos vystymąsi tik klasinėje visuomenėje. Vadinas, apgaulė išnaudojimo tikslu atsirado, visuomenei suskilus į klases, t. y. vėliau už religiją.

Išnaudotojai, jų tarpe ir dvasininkija, neretai naudoja religiją liaudies masėms sąmoningai apgauti. Bet to nebuvo pirmykštės bendruomenės santvarkoje, ir nėra jokio pagrindo teigti, kad tuo metu galėjo atsirasti kažkokie „apsišvietę“ apgavikai, kurie, naudodamiesi žmonių tamsumu, sąmoningai sukūrė religinius kultus. Be to, ir klasinėje visuomenėje sąmoningo masių apgaudinėjimo momentas galėjo vaidinti tik ribotą vaidmenį, tik daugiau ar mažiau paveikti esamų vaizdinių pobūdį. Ir iš viso socialinės religijos šaknys gali būti išaiškintos, tik atskleidus gnoseologines jos šaknis, išsiaiškinus vienokio ar kitokio pobūdžio tikrovės supratimą, pažintinę galimybę istoriškai apibrėžtame visuomenės vystymosi etape.

XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios daugelio Lietuvos ateistų nuopelnu reikia laikyti tai, kad jie, nepažindami istorinio materializmo metodologijos, aiškino religijos kilmę, remdamiesi socialinės laukinių žmonių būklės analize, ir nežiūrėjo į ją kaip į kažkieno sugalvotą dalyką. Silpniausia jų vieta — religijos vystymosi proceso klasinėje visuomenėje išaiškinimas. Čia kaip tik ir pasirodė, kad jų metodologinis pagrindas yra ydingas.

Klaidinga metodologija neleido Lietuvos ateistams atsakyti į klausimą, kodėl išnaudotojų skelbiamos ir jų interesams tarnaujančios fantastinės idėjos taip giliai įsišaknijo liaudies sąmonėje, kodėl jos išsilaikė ilgus amžius ir visose žemės rutulio vietose. Teigdami, kad išnaudotojiškoje visuomenėje religija laikosi vien nemokšišku ir apgaule, jie iš esmės pabrėžė tik subjektyvius veiksnius, daugiau ar mažiau sąlygojančius religijos vystymąsi. Teisingai į šį klausimą atsakė tik marksistinis materia-

---

⁴³ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, книга I, 1930, стр. 215. Cituota pagal А. Спиркин. Происхождение сознания, М., 1960, стр. 266.

lizmas, atskleidęs socialines religijos šaknis, nustatęs jų ryšį su gnoseologinėmis šaknimis ir parodęs objektyvų visų subjektyvių veiksmų pagrindą — materialinės žmonių būties sąlygas.

Vilniaus Valstybinio
V. Kapsuko vardo universitetas
Filosofijos katedra

Įteikta
1961 m. balandžio mėn.

ЛИТОВСКИЕ АТЕИСТЫ КОНЦА XIX в. — НАЧАЛА XX в. О СОЦИАЛЬНЫХ ПРЕДПОСЫЛКАХ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЛИГИОЗНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ

И. БАРЗДАЙТИС

Резюме

В статье рассматриваются взгляды литовских атеистов конца XIX — начала XX вв. по вопросу о социальных предпосылках формирования религиозных представлений. В ней показано, что литовские атеисты того времени, еще не поднявшиеся до диалектического и исторического материализма, идеалистически трактуя историю общества, не сумели правильно объяснить социальные основы возникновения религии. Однако они высказали немало ценных мыслей. Это в первую очередь относится к стремлению объяснить причины религиозного отражения действительности материальными условиями жизни первобытных людей.

И. Билюнас, С. Матулайтис, И. Адомайтис-Шярнас на большом фактическом материале показывали, что повседневная потребность в средствах существования, крайне тяжелые и суровые условия жизни, бессилие и беспомощность порождали страх у первобытных людей. Больше доверяясь внешней (посторонней) помощи, чем своим силам, они старались воздействовать на эти силы, умилоустивлять их жертвоприношениями, молитвами, колдовством и т. д. На этой основе начался процесс создания религиозных обрядов. Олицетворенным силам природы приписывались сверхъестественные свойства.

Но литовские атеисты не поняли, что беспомощность человека может проявляться не только по отношению к явлениям природы, но и по отношению к общественным силам. Они не поняли, что с возникновением классового антагонистического общества наряду с силами природы все большую роль стали играть социальные силы. Попытки И. Билюнаса в отдельных случаях подойти ближе к пониманию социальных корней религии не дают основания полагать, будто он поднялся выше тех материалистов, которых В. И. Ленин называл «материалистами приговорительного класса».

Будучи неспособны раскрыть социальные корни религии в антагонистическом обществе, литовские атеисты не могли правильно объяснить, почему религия существует в цивилизованных странах среди более развитых современных народов. Они повторяли старые теории, что люди веруют из-за невежества и обмана. Выдвигая на первый план субъективные факторы, утверждая, что невежество и обман являются главной причиной существования религии, литовские атеисты не могли найти правильного пути в борьбе с религиозными суевериями. Они оставались просветителями.
